

Дмитро ГОРДІЄНКО (Київ)

СПАС НА БЕРЕСТОВІ ЯК ПИСЕМНА ПАМ'ЯТКА

*Корнієнко В. В. Корпус графіті церкви Спаса на Берестові
(остання третина XI – перша третина XVII ст.). – К., 2013. – 304 с.*

Епіграфічні пам'ятки українського середньовіччя здавна привертали увагу дослідників. Уже 1936 р. був виданий і перший бібліографічний довідник з давньоруської епіграфіки¹. Значну кількість епіграфічного матеріалу складають написи-графіті на стінах середньовічних храмів. Найбільш цілісно з пам'яток давнього Києва досліджено графіті Софії Київської, що було започатковано ще Б. Рибаким² та С. Висоцьким³ і останнім часом продовжено В. Корнієнком⁴, який на сьогодні є єдиним у своєму роді фахівцем зі середньовічної української епіграфіки. Графіті церкви Спаса на Берестові також попадали в поле зору дослідників, насамперед в узагальненому виданні С. Висоцького “Киевские граффити XI–XVII вв.” (К., 1985)⁵. Низку публікацій, присвячених дослідженню спасоберестовських графіті, здійснив і автор рецензованої монографії⁶. Прикметно, що вже в одній з перших нотаток,

¹ Орлов А. С. Библиография русских надписей XI–XV вв. – М.; Л., 1936; 2-е вид.: М.; Л., 1952. Див. також: Сотникова М. П. Русская эпитафия в советское время // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1970. – Т. III. – С. 82–107.

² Рибак Б. О. Іменні написи XII ст. в київському Софійському соборі // Археологія. – 1947. – № 1. – С. 53–64.

³ Див.: Висоцький С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. / Отв. ред. П. Н. Попов. – К., 1966. – Вып. 1. – 240 с.; його ж. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII вв.). – К., 1976. – 456 с.

⁴ Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). – К., 2010. – Ч. I: Приділ св. Георгія Великомученика. – 464 с.; К., 2010. – Ч. II: Приділ свв. апостолів Петра і Павла. – 272 с.; К., 2011. – Ч. III: Центральна нава. – 400 с.

⁵ Висоцький С. А. Киевские граффити XI–XVII вв. – К., 1985. – С. 72–81; графіті № 358–379.

⁶ Корнієнко В. В. “Господи, поможи, Боже, Йосифові, бо він обмовив Варлама даремно”: графіті № 362 й дата спорудження церкви Спаса на Берестові // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. – К., 2009. – Вип. 24. – С. 5–9; його ж. Графіті – малюнки вояків як зразки середньовічної пародії (за матеріалами епіграфіки Софії Київської та церкви Спаса на Берестові) // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Львів, 2009. – Кн. II. – С. 515–520; його ж. Нове свідчення русько-палестинських контактів XII–XIII ст. // Там само. – Львів, 2010. – Кн. I. – С. 481–485; його ж. “Двовір’я” дяків церкви Спаса на Берестові: до проблеми прочитання й інтерпретації запису на стародавньому фасаді храму // Несторівські студії: Святість та святині Давньої Русі. – К., 2010. – С. 102–107; його ж. Графіті на фресках XVII ст. церкви Спаса на Берестові: деякі попередні підсумки дослідження // Могилянські читання 2009 року: 36. наук. пр.: Мазепинська доба в культурі України. – К., 2010. – С. 202–209; його ж. Граффити и дата постройки церкви Спаса на Берестове в Киеве // Архитектурное наследие. – М., 2012. – Вып. 56. – С. 30–37.

присвячених Спасу на Берестові, згадувались і написи церкви: “...Залишились лише одні стіни, але на них зберігся давній фресковий живопис, а також і написи”⁷.

Неодноразово в історіографії порушувалось питання видання корпусу середньовічних епіграфічних пам’яток⁸. Однак, як показали дослідження В. Корнієнка написів Києво-Софійського собору, таке завдання на сьогодні можна ставити хіба що до корпусних публікацій епіграфічного матеріалу окремих пам’яток давньоукраїнської архітектури. З іншого боку, уведення в науковий обіг лише частини графіті церкви Спаса на Берестові ускладнювало використання їхніх даних для історії самої пам’ятки і загалом зменшувався інформаційний потенціал написів як джерел з історії середньовічної України. Лише комплексна публікація дає змогу розглядати епіграфічний матеріал церкви як цілісну “писемну пам’ятку”, в той же час не позбавляючи значення кожного окремого напису як окремого епіграфічного джерела. Щодо церкви Спаса на Берестові, то завдання корпусного дослідження й публікації графіті зреалізоване В. Корнієнком у рецензованій монографії, в якій згруповано 477 виявлених написів, що охоплюють період з останньої чверті XI до першої третини XVIII ст. З них 252 графіті виконано на личкувальному розчині фасадів стін, а 225 – на фресках-темперах 40-х років XVII ст. Однак, на думку автора, це не всі графіті церкви Спаса на Берестові, адже на сьогодні не повністю відкрито поверхню фресок XVII ст. з-під олійної фарби, як не повністю відкрито з-під цементного личкувальний розчин старих фасадів (с. 14).

Насамперед автор викладає саму методику дослідження графіті, що включає п’ять етапів: 1) огляд поверхні тиньку для виявлення на ній графіті, в рамках цього етапу проводяться і метричні виміри; 2) фотографування графіті, яке здійснювалось під кутом освітлення 45° по відношенню до горизонтальної лінії графіті та 20–35° по відношенню до площини стіни, що дає змогу максимально виділити всі контури прорізів графіті; 3) виготовлення фотографій та промальовок графіті; 4) складання описів графіті та 5) інтерпретація графіті.

З джерелознавчого боку особливо важливими є четвертий та п’ятий етапи (с. 9–14). Відтак, цілком логічно, що саме на четвертому етапі автор і зупиняється детальніше. Складання опису графіті В. Корнієнко здійснює за такою схемою: 1) вказується місце розташування графіті. Важливо, що й сам матеріал у публікації згруповано саме за “територіальним” принципом, що дає можливість зберегти просторову цілісність графіті і у виданні; 2) кожному графіті присвоюється окремий номер, що дає можливість у дослідженнях чітко ідентифікувати той чи той напис; 3) низка спасоберестовських графіті вже була опублікована попередніми дослідниками, тому В. Корнієнко цілком виправдано і коректно щодо своїх колег наводить наявну історіографію з

⁷ Синельников П. Вниманию XII Археологического съезда // Труды Двенадцатого Археологического съезда в Харькове 1902 / Под ред. гр. Уваровой. – М., 1905. – Т. III. – С. 171.

⁸ Свердлов М. Б. Эпиграфика // Советское источниковедение Киевской Руси: Историко-графические очерки / Ред. колл. В. В. Мавродин (отв. ред.) и др. – Л., 1979. – С. 186–187. На сьогодні таке завдання виконано щодо епіграфіки Білорусі, на території якої, проте, виявлено лише 150 написів X–XIV ст.: Калечыц І. В. Эпіграфіка Беларусі X–XIV стст. – Мінск, 2011. – 271 с.

певного графіті, зазначаючи всі різночитання, як, наприклад, графіті № 7 (с. 16–18); 4) власне прочитання графіті з передачею оригіналу напису зі збереженням орфографії та чітким зазначенням пропущених літер знаком “-”; 5) далі проводиться найважливіша частина дослідження – реконструкція тексту та його переклад українською мовою. Автор зазначає прийняту ним у попередніх публікаціях номенклатуру передачі тексту графіті⁹. Цілком виправдано “після реконструкції тексту нами проводиться додаткова перевірка оригіналу графіті, яка дозволяє встановити, наскільки відновленим частинам тексту відповідає вільне місце на стіні” (с. 10); важливим і одним з найскладніших і відповідальних моментів у дослідженні графіті з точки зору джерелознавства є датування джерела, що є наступним шостим етапом дослідження. З цією метою автором береться до уваги а) форма каналів прорізів, на основі яких виділяється “три хронологічні періоди”, коли міг бути виконаний проріз: 1. Час будівництва храму, графіті датуються останньою третиною XI ст. (с. 12), що черговий раз спростовує приписування спорудження храму Володимирові Мономаху; 2. Написи на фресках-темперах чітко датуються 1643–1644 рр. (с. 12). Однак далі, у підпункті б) “Типологія”, автор знову повертається до цих графіті і датує їх більш широко, у межах: 40-ві роки XVII ст. – початок 30-х років XVIII ст. (с. 13); 3. Написи, виконані по сухому личкувальному розчину стіни, датуються останньою третиною XI ст. – серединою XVII ст. (с. 12); 4. Графіті на стародавньому західному фасаді, що виконані по сухому тиньку, і *непошкоджені* ерозією датуються часом другої чверті XVII – першої третини XVIII ст. (с. 13). Натомість *пошкоджені* ерозією – верхньою хронологічною межею, відповідно, мають час Петра Могили – друга чверть XVII ст., а нижня межа, очевидно, визначається з попереднього тексту і обумовлюється часом спорудження собору. Таким чином, хронологічні періоди графіті виділені не чітко, що змушує читача відволікатись на відшукування в тексті цих часових відрізків, яких, фактично, виявляється чотири, а не три. Тим більше, що всі ці періоди перехрещуються у своїх межах. Тому доречнішим було б виділення не загальної періодизації, а лише хронологічних рамок тих чи тих графіті, розташованих на певних ділянках стін; б) за типологічним методом автором датуються лише написи могилянської доби. Серед цих написів є окрема група латиничних написів, що не виходять за межі XVII ст.; в) проте, за відсутності точної дати, головним критерієм датування графіті є палеографія. Загалом у спасоберестовському корпусі В. Корнієнко використовує власну методику, що була успішно апробована на софійських графіті¹⁰. Дослідник цілком слушно наголошує, що “датування пам’яток кийвського епіграфічного кола мусить обов’язково коригуватись з даними палеографії саме цього регіону” (с. 14). Хочеться сподіватись, що В. Корнієнку вдасться увести в науковий обіг якнайбільше епіграфічних пам’яток Києва, на основі яких можна буде перевірити відповідність запропонованої дослідником методики.

За основним змістом книга поділяється на два розділи: 1) каталог графіті та 2) коментарі та дослідження графіті. Як було зазначено, групування графіті здійснюється за просторовим принципом. У підрозділі 1.1 подані

⁹ Див.: Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської. – Ч. 1. – С. 6–7.

¹⁰ Там само. – С. 7.

графіті з західного стародавнього фасаду храму, північної його ділянки. На цій ділянці виявлено 74 графіті, серед яких досить цікавим є графіті № 7 (табл. IV): Г(оспод)и помози Б(ож)е Осиѳови оже обади Варлама без лѣпа. – “Господи, помози, Боже, Йосифові, бо він обмовив Варлама даремно” (с. 16–18), що раніше вже було досліджуване С. Висоцьким¹¹, В. Німчуком¹², А. Туріловим¹³, А. Залізником¹⁴ і, власне, самим В. Корнієнком¹⁵. Автору вдалося не лише уточнити прочитання графіті, а й уточнити його датування рамками другої третини XIII – кінця XIV ст. (с. 18). Відповідно підрозділ 1.2 присвячено південній ділянці того самого західного фасаду храму, де виявлено 132 графіті. В контексті історії церкви Спаса на Берестові привертає увагу графіті № 123 (табл. XXVII, 2): С(ъ)п(а)са с(о)тв(о)р(илъ) т(ы) – “Спаса створив ти” (с. 39). Напис дослідником датується періодом кінця XVI – другою чвертю XVII ст., себто домогилянським періодом. Щодо його адресата В. Корнієнко припускає два варіанти: 1) звернення до князя Володимира та 2) до Петра Могили (с. 248). Дискусійним залишається питання використання в Україні літочислення АД. У цьому плані цікавим є графіті № 181 (табл. XL, 4): аѢѡа, що є датою 1511 р.¹⁶. Таким чином, як слушно зазначає В. Корнієнко, “перед нами один з найбільш ранніх прикладів датування від Різдва Христового” в Україні (с. 52). Значний інтерес у науці викликало графіті № 206 (табл. XLV). Його раніше досліджували С. Висоцький¹⁷ та Б. Рибаків¹⁸ і власне В. Корнієнко¹⁹. Між прочитаннями дослідників є значні розбіжності. У версії Рибаків та Висоцького обов’язково фігурували русалії, чим і зумовлювався інтерес до цього графіті. Однак версія В. Корнієнка для християнського храму виглядає логічнішою, та і промальовка та фото графіті більше підтверджують саме таке прочитання: ...дѣаконо(въ) Св(а)т(о)го С(ъ)п(а)са проча[нъ] изо Єрусалима – “...дияконів Святого Спаса, прочан з Єрусалима” (с. 58, 248). Напис датується серединою XII – серединою XIV ст. і є ще одним свідченням паломництва українців у Святу Землю. Підрозділ 1.3 охоплює лише два графіті: № 207 та 208, що розташовані в сучасному нартексі праворуч від арки-переходу до давнього нартекса. Особливий інтерес викликає графіті 208 (табл. XLVI, 2): ...И КАПАЛѢИ..., віднесене автором до категорії написів, “зміст яких не встановлений”. Однак напис впевнено датується 1640-ми роками (с. 59).

¹¹ *Висоцький С. А.* Киевские граффити... – С. 76–77.

¹² *Німчук В. В.* Церква Спаса на Берестовому – споруда XI ст. // Київська старовина. – 2000. – № 3. – С. 3–8.

¹³ *Турілов А. А.* Заметки о киевских граффити // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – М., 2000. – С. 53–55.

¹⁴ *Залізник А. А.* К изучению древнерусских надписей // *Янин В. Л., Залізник А. А., Гупиус А. А.* Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997–2000 гг.). – М., 2004. – Т. XI. – С. 247–248.

¹⁵ *Корнієнко В. В.* “Господи, помози, Боже, Йосифові, бо він обмовив Варлама даремно”... – С. 5–9.

¹⁶ Висоцький прочитував як аѢѡа – 1578: *Висоцький С. А.* Киевские граффити... – С. 79–80.

¹⁷ Там само. – С. 73–75.

¹⁸ *Рибаків Б. А.* Язычество Древней Руси. – М., 1988. – С. 690, прим. 75; С. 691, мал. 125.

¹⁹ *Корнієнко В. В.* Нове свідчення русько-палестинських контактів XII–XIII ст. – С. 481–485.

З підрозділу 1.4 автор переходить до графіті на фресках, почавши з фрески з образом св. Евтимія. Тут розташовано 43 старовинні написи, наявні також і сучасні, які, однак, до каталогу не включені. Переважно це написи молитовного характеру. Вже перше графіті з цієї групи за № 209 (табл. XLVII, 1), що датується кінцем XVII – першою третиною XVIII ст., являє особливий інтерес. Це напис, в якому одразу згадано п'ять імен, до того ж графіті написано двома особами: Спаси Г(о)с(по)ди и помилуи раба совего Маѣѣма и нас(ъ) Наума, Иоанна, Алѣѣандра, Лаврентия. Звертають на себе увагу графіті № 212 та 213, що належать авторству однієї особи – Евтимія Єрдана. Вони виконані в межах останньої третини XVII – початку XVIII ст. (с. 61). Окрім цього графіті, в цій групі повне ім'я автора записано в графіті № 216 (Йоанн Денисов), 218 (Стефан Волосович), 220 (Олексій Туранський), 224 (Ієрей Єрданов), 225 (Ян Каменський) та 241 (Лаврентій Манко). Підрозділ 1.5 охоплює лише два графіті (№ 252, 253) на фресці з образом св. Артемія. Більш “прописаною” є фреска на північній стороні віми. Тут виявлено 28 графіті (№ 254–281), що згруповані у підрозділі 1.6. Мало графіті – лише чотири (№ 282–285) – міститься на фресці південної стіни апсиди (підрозділ 1.7). Однак значний масив графіті – 112 (№ 286–396) віднайдено на фресці південної сторони віми (підрозділ 1.8). Привертає до себе увагу графіті № 314 (табл. LXXVIII, 4), де справа наліво написано ім'я Василь (с. 84) – унікальний приклад тайнопису в київських епіграфічних пам'ятках. 34 графіті (№ 397–430) розташовані на фресці з образом св. Якова Перса (підрозділ 1.9). Привертає увагу наявність низки графіті з іменем Остап (Остапъ) (графіті № 404; 406; 408; 409). За спостереженнями В. Корнієнка, “п'ять графіті, виконаних на фресці однією людиною, в київській епіграфіці зустрічається вперше” (с. 247). На жаль, цього винятку автор не пояснює. Проте можна припустити або важливість записів власного імені саме на цій фресці, або ж пошуком придатного місця для більшого напису.

Підрозділи 1.10–1.13 присвячені графіті фасадів сходової вежі. Чотири графіті (№ 431–434) віднайдені на західній стіні сходової вежі. Привертає увагу запис № 434 (табл. CX, 4), що вперше був опублікований С. Висоцьким²⁰. В. Корнієнко дав уточнене прочитання графіті, проте не подав цілісної реконструкції, хоча по ходу розбору графіті прочитується таким чином: втатъ С[имъ]въ Марти[нъ] – зарубаний Симв Мартин (с. 109). Вісімнадцять графіті (№ 435–452) виявлені на південній фасадній стіні сходової вежі, сім (№ 452–458) – на південній грані східного пілону південної фасадної стіни сходової вежі і, відповідно, на східній фасадній стіні сходової вежі – чотирнадцять графіті (№ 459–472).

Решта графіті виявлена на південній фасадній стіні. Вони згруповані у підрозділі 1.14 і нараховують п'ять графіті (№ 473–477).

До кожного графіті В. Корнієнко подав фото та промальовку в одному форматі, що дає змогу досить легко фахівцю звірити правильність прочитання. Однак, на жаль, не всі фотографії мають потрібну чіткість зображення власне графіті, як, наприклад, таблиця ХCVІ чи CVІІІ, 1. Однак це зумовлено насамперед станом самих графіті.

Автор цілком слушно навів плани церкви Спаса на Берестові як з позначенням архітектурних об'єктів, де виявлено графіті (табл. I), так і безпо-

²⁰ *Высоцкий С. А.* Киевские граффити... – С. 371, табл. XLII, 3, 4.

середньо схему розташування графіті по розділах із зазначенням відповідних номерів.

Ще 1963 р. Б. Рыбаков наголошував, що “обсяг епіграфічного матеріалу в даний час настільки зріс, що приведення його в систему, класифікацію, розмежування з палеографією, вироблення принципів датування і зіставлення з південнослов’янською кириличною епіграфікою стали настійно необхідними”²¹. Частково цим питанням присвячено другий розділ корпусу Спаса на Берестові В. Корнієнка. Проте, на думку автора, “наразі ще зарано вести мову про створення стрункої відкритої ступінчатої системи класифікації графіті, адже в основу поділу мають бути покладені їх внутрішні сутнісні характеристики, однак не завжди вони можуть бути впевнено й однозначно окреслені” (с. 239–240).

Таким чином, складним залишається питання класифікації написів на київських пам’ятках. Наприклад, Т. Люта за тематикою поділяє графіті Софії Київської на історичні, поминальні, побутового характеру, звернені до Бога, окремі імена тощо²². Проте, як показує дослідження В. Корнієнка, графіті церкви Спаса на Берестові, типологія їх значно ширша. І. Калечиць поділяє білоруські написи на стінах храмів (графіті та дипінті) на дванадцять категорій: 1) азбука; 2) “проба пера”; 3) означення власності; 4) автограф; 5) молитовне прохання; 6) поминальні написи; 7) напис-попередження; 8) умови і причини нанесення (місце, обставини цієї події); 9) літерні написи магічного характеру; 10) ділові записи; 11) побажальні написи та 12) канонічні або пов’язані з богослужінням написи²³.

У загальному В. Корнієнко поділяє графіті на написи та малюнки. Зі спасоберестовських графіті перші розділені на дев’ять категорій, другі – на п’ять. Серед написів, природно, переважають молитовні, яких виявлено 145 (30,4%). Далі кожна категорія розбирається окремо. Серед молитовних написів дискусійним в українській епіграфіці є графіті № 7: Господи, помози, Боже, Осифови оже обади Варлама без лѣпа. Відомий український дослідник В. Німчук пов’язував авторство графіті з ігуменом Печерського монастиря Варламом, а час його написання відносив до початку 1060-х років²⁴. В. Корнієнко піддає сумніву таку ідентифікацію, аргументуючи, по-перше, написанням графіті по сухому тиньку, а не по сирому, як вважає В. Німчук, другим вагомим аргументом є палеографічне датування напису другою третьою XIII – кінцем XV ст. Відтак, “означене графіті не може залучатись в якості доказу на користь будівництва церкви Спаса на Берестові у середині XI ст.” (с. 243). Щодо автора графіті В. Корнієнко лише припускає, що ним міг бути хтось дотичний до скрипторію, дотичного до Печерського монастиря (с. 242–243). Також привертає до себе увагу графіті № 41б, в якому до звичної молитовної формули додано заперечну частку *не*. Таким чином, з точки зору християн-

²¹ Рыбаков Б. А. Русская эпитафияка X–XV вв. (Состояние, возможности, задачи) // История, фольклор, искусство славянских народов: Доклады советской делегации: V Международный съезд славистов (София, сентябрь 1963). – М., 1963. – С. 39.

²² Люта Т. Епіграфіка // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. – К., 2008. – С. 225.

²³ Калечиць І. В. Епіграфіка Беларусі X–XIV стст. – С. 28.

²⁴ Німчук В. В. Церква Спаса на Берестовому – споруда XI ст. – С. 5–6.

ської культури, вийшов “дивний” запис: не спаси Господи раба свого Кирила (с. 104, 246). На жаль, автор не запропонував якимось пояснення такому “шкідництву”. Особливої уваги заслуговує виділення категорії “написи, зміст яких не встановлений”, до якої належить 20 графіті. Наразі дослідник лише припускає, що ці записи ймовірно можна віднести до молитовних або ж цитат з книжної писемності (с. 249). З теоретичного боку досконало подано категорію “абетки, склади та окремі літери”, чим продемонстровано важливість кожної літери в епіграфіці для історичного джерелознавства (с. 249–253), як і фрагменти написів, яких загалом виявлено 28 (с. 253).

Графіті-малюнки В. Корнієнко поділяє на шість категорій, найчисленнішою з яких – 147 графіті (30,82%), природно, є “хрести, монограми, теонімограми” (с. 254). Цікавим є спостереження дослідника, що лише одне зображення хреста виконано на фресці-темпері, решта – на давніх фасадах храму (с. 255). Зображення хрестів на стінах храмів насамперед використовувалось для молитовного звернення неписьменних людей²⁵. З молитвами безпосередньо до Спаса, на думку В. Корнієнка, пов’язані малюнки, що зображують грецький хрест, який у ранньому християнстві символізував саме Ісуса Христа (с. 256). Заслуговує на увагу для середньовічного джерелознавства графіті № 76, де на західному фасаді храму по вологому тиньку досить чітко прокреслено хрест з розширеними кінцями, “що позначає місце поховання часточки святих мощів, вмурованої у кладку стіни” (с. 256). Для історії християнства в Україні привертають увагу 11 графіті з зображенням латинського хреста, 5 – хреста-якоря, 8 – проквітлого хреста та 14 – Голгофського хреста (с. 257). Серед графіті зустрічається запис хреста круглого “нахлібного” (графіті № 147; с. 258) та хреста Бранше (графіті № 466 та 467). Проте дискусійною є назва категорії “Предмети релігійного вжитку та артефакти”. До цієї категорії належать лише два зображення: 1) списа (графіті № 457) та 2) євхаристійного хліба (графіті № 476). Відтак обидва зображення прямо пов’язані з релігійним культом. Тому принаймні для цього корпусу графіті достатньо було обмежитись “Предметами релігійного вжитку”, тим більше, що вживання терміна “артефакти” до класифікації написів видається некоректним. Також недоречним видається розмежування категорій “Символи, пов’язані з частинами людського тіла” та “Антропоморфні зображення”, тим більше, що до їх складу входить по одному графіті. Проте варто зазначити, що ці графіті є джерелами і до історії дружинної культури середньовічної України. За наявності лише одного зображення можна було б об’єднати “Орнітоморфні зображення” з теонімограмами. Тим більше, що єдине зображення голуба на церкві Спаса на Берестові “символізує Святого Духа та Таїнства Хрещення” (с. 261). Загалом у барокових українських церквах зображення голуба як Святого Духа є поширеним, навіть у підкупольних композиціях. Незрозуміло, за яким критерієм віднесено графіті № 313 (табл. LXXVIII, 3), що складається лише з трьох літер ДАР, до молитовних, не запропонувавши ніякого прочитання (с. 84).

За умови анонімності середньовічної культури, як і взагалі специфіки графіті, як правило, складно, а то й неможливо визначити автора того чи того

²⁵ Пор.: Мединцева А. А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI–XIV века. – М., 1978. – С. 195.

напису. Для графіті у храмі простіше виглядає ситуація з адресатом – ним, як правило, є або Бог, або ж святий, до якого звернений напис (“молитовні написи” за класифікацією В. Корнієнка). Однак низка написів містить імена, тому графіті Спаса на Берестові набувають особливого значення як ономастичне джерело. Так, у спасоберестовських написах згадуються такі імена: Петро (№ 6, 233, 424); Йосип (Осиѳ), Варлам (№ 7); Йосип (Иѡсиф) (№ 430); Нікола (№ 20); Йоанн (Иѡан) (№ 45, 97, 124, 209, 231, 273, 342, 381); Іван (Иѡан) (№ 165, 286, 288); Костянтин (Кѡстантин) (№ 50); Лука (№ 143); Марк (№ 144); Василь (№ 149, 427); Памва (№ 160); Ілля (№ 199); Даниїл (Даниил) (№ 207); Максим (Маџим), Наум, Олександр (Алѣксандр), Лаврентій (№ 209, 375); Симеон (Симиѡн) (№ 210, 253); Семен (№ 274, 331); Єфрем (№ 215); Герасим (№ 217); Сава (Sawa) (№ 219); Василь (№ 223, 314); Ната(наїл) (№ 223); Матвій / Матей (№ 226, 244); Теодор (Ѳеодор) (№ 228, 340); Teodor (№ 271); Федор (Ѳеѡдор) (№ 363); Димитрій (№ 234, 266); Яків Михаїл (№ 240); Нестор (246); Дементій (№ 247); Роман (№ 255, 355); Григорій (№ 256, 321, 341); Раїв, Стефан, Астафій (№ 270); Мартин (№ 282); Михайло (№ 289); Міхалос (№ 306); Григорій (№ 290); Карій, Лазарь, Іродь (№ 291); Кирило (№ 299, 416); Лазар (Λάζαρος) (№ 315); Лазарь (№ 317); Перей (Περέιος) (№ 318); Георгій (№ 319); Стефан (№ 320); Антоній (№ 345); Оліяс (№ 346); Остап (№ 404, 406, 408, 409); Йосип, Лазарь (№ 414); Карпентій (№ 429); Симов Мартин (№ 434); Юда (Июдѡ) (№ 472). Вагоме значення для середньовічної української культури мають згадки жіночих імен: Уляна (№ 211); Параскева (№ 230); Катерина (Кѡатерина) (№ 373) та інші графіті, що однозначно написані жінками, як, наприклад, № 302 (табл. LXXV, 2): Сп(а)си Г(оспо)ди раѡу (с. 82). З ранньомодерної доби маємо низку написів імен з прізвищами: Евтимій Єрдан (№ 212, 213); Йоанн Денисов (№ 215); Олексій Туранський (№ 220); Ієрей Єрданов (№ 224); Лаврентій Манко (№ 241); Михайло Сокалев (№ 397); Йоанн Те... (№ 426). Частина з цих імен автору вдалось ідентифікувати з відомими постатями української історії, це Jan Kamensky (№ 225); Baltazar Selecky (№ 371) та Stephan Wolosowicz (№ 218) (с. 247–248). У цьому контексті цікавим є висновок В. Корнієнка, зроблений на підставі доповнених графіті, що “автори цих доповнень добре знали людей, до чиїх написів приєднувались або ж чиї молитви нівечили” (с. 246). Можна припустити, що частина імен, згаданих у графіті, може відповідати зображенням святих, що могли бути первісно зображені на фресках Спаса на Берестові.

З уведенням до наукового обігу корпусів київських та, наприклад, новгородських графіті постала потреба відмежування окремих шкіл, серед яких для нас особливий інтерес являє власне українська середньовічна епіграфіка. В цьому контексті нагальною є потреба систематизації форми написів окремих літер українських пам’яток, що у зіставленні з датованими написами може дати цінний матеріал для більш точного палеографічного датування київських графіті. Така потреба простежується і по рецензованій книзі, адже значна частина графіті датується загально, контекстно: “З оглядів на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби...” (графіті № 303–317 та ін.).

Із загальних висновків заслуговують на увагу тези про те, що протягом періоду XIV–XVII ст. не спостерігається зменшення кількості написів по-

рівняно з попередньою епохою (с. 265), тим самим можна спростувати і тезу про повний культурний занепад Києва післямонгольського часу. Контрастним з попередньою історіографією²⁶ є висновок автора, що протягом всього досліджуваного періоду “побутування звичаю видряпувати графіті на стінах храмів, якщо і не толерувалось, то, принаймні, не заперечувалось духовенством” (с. 265).

Досить репрезентативною є додана бібліографія (с. 268–275), що включає майже сто двадцять позицій. Окрім забезпечення наукового апарату, вона має і самостійне значення, формуючи загалом історіографічну базу для досліджень як церкви Спаса на Берестові, так і епіграфіки загалом.

Значно полегшують користування “Корпусом” додатки, в яких подано точні координати розташування всіх графіті, а також індекс слів, що згадуються в графіті. Однак, враховуючи, що для джерелознавства особливий інтерес являють датовані написи, як і самі дати, можливо, варто було б у покажчику виділити літерні цифри в окремий список, а не подавати загальним. Не зовсім коректним видається і подання цифр у форматі окремих чисел, а не цілих – складених цифр, як вони зазначені в написах. Так, у покажчику окремо подані такі цифри як, наприклад, 30, 600, 1000 тощо, хоча вони зустрічаються лише у складі таких дат: 1731, 1672, 1674 та інших (с. 294).

Для подальших досліджень важливим є питання, чим, власне, відрізняється, окрім кількості, епіграфічний корпус Спаса на Берестові від такого ж корпусу Софії Київської? Чи дійсно можна говорити про київську писемну школу, а отже, й місцеві особливості мови тощо? Взагалі видається за доцільне, якби автор розробив і подав джерелознавче осмислення графіті, що на сьогодні, окрім В. Корнієнка, в Україні фахово ніхто не може зреалізувати, проте така потреба є нагальною.

З появою корпусних публікацій графіті постає і завдання їх джерелознавчого осмислення. Графіті на стінах давніх споруд – важлива складова частина епіграфіки. На сьогодні графіті визначаються насамперед за зовнішніми ознаками – написанням, що власне і визначає саме поняття²⁷. Натомість для історичного джерелознавства важливо визначити такі питання, як: закономірності походження джерел, їхня автентичність та достовірність, інформаційний потенціал та склад і структура відповідної джерельної бази, опрацювання теорії та методики дослідження та їх використання в наукових дослідженнях²⁸.

Б. Рибаків, який у свій час актуалізував це питання, пропонував таке визначення: “Руська середньовічна епіграфіка – розділ історичної науки, що займається формою і змістом написів, зроблених не на основному письмовому матеріалі (пергамен, віск, береста, папір), а на різноманітних предметах

²⁶ Див., напр.: *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 139; *Його ж.* Киевские граффити... – С. 113; *Артамонов Ю. А., Зайцев И. В.* Три древнерусские надписи из храма св. Софии в Константинополе-Стамбуле // Вопросы эпиграфики. – М., 2009. – Вып. 3. – С. 302–303.

²⁷ *Зубко А. М.* Графіті // Джерелознавство історії України: Довідник / Ред. кол. М. Я. Варшавчик (голова) та ін. – К., 1998. – С. 85; *Люта Т.* Епіграфіка. – С. 223–228; *Калечыц І. В.* Епіграфіка Беларусі X–XIV стст. – С. 4.

²⁸ Див: *Калакура Я.* Джерелознавство історичне // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – С. 173–181.

чи випадкових, не призначених для цього поверхнях. Характерною рисою епіграфічного матеріалу є його лаконічність, завершеність, конкретність”²⁹. На сьогодні, проте, це визначення є дещо застарілим. По-перше, написи на бересті в сьогodнішній науці впевнено відносять до епіграфічних³⁰, натомість, на думку Б. Рибакoва, цей матеріал має складати окремиий розділ палеографії, а не епіграфіки³¹, по-друге, з уведенням корпусів храмових графіті більшість написів виявляються далеко не завершеними, а лише уривками давніх написів, проте ігнорувати їх теж не можна. Необхідно враховувати й те, що будь-який давньоруський корпус однієї споруди не буде повним з точки зору відображеної епохи. Адже на сьогодні не збереглася жодна середньовічна архітектурна пам’ятка у первозданному вигляді. Таким чином, роблячи якісь математичні чи статистичні узагальнення, потрібно враховувати їх умовність.

На сьогодні вкрай поверхово представлено графіті, як і загалом епіграфіку в навчальних посібниках з джерелознавства³². Так, Г. Скорейко згадує про епіграфіку лише в підрозділі зі зв’язку джерелознавства зі спеціальними історичними дисциплінами, обмежившись згадкою, що “епіграфіка – наука про написи на твердих матеріалах (камені, металі, дереві і т. д.)”³³. Таким чином не просто проігноровано, власне, джерелознавчий аспект епіграфіки, а й вилучено з останньої, наприклад, берестяні грамоти. О. Богдашина відносить епіграфічні написи до речових, зображальних та етнографічних джерел³⁴, таким чином вилучаючи їх з писемних. Однак далі, у тому самому розділі, дослідниця відносить їх до писемних джерел, проте вилучаючи власне графіті, відносячи їх до “інших типів джерел”³⁵. Натомість М. Яременко у своєму посібнику зі спеціальних історичних дисциплін взагалі ігнорує і науку епіграфіку, і самий термін графіті чи не знає їх³⁶.

Джерелознавче визначення епіграфіки міститься у довіднику “Джерелознавство історії України” (К., 1998): “Епіграфіка (від грецького епіграф – напис) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає написи на твердих предметах: камені, металі, кераміці, як з точки зору техніки письма, так і змісту тексту. Дані її в історичній науці використовуються як джерело вивчення матеріальної та духовної культури, історії писемності, мистецтва, що загалом характеризує рівень розвитку суспільства”. У цій же статті серед

²⁹ Рыбаков Б. А. Русская эпитафия X–XV вв. – С. 35–36.

³⁰ Див. наприклад: Люта Т. Епіграфіка. – С. 225.

³¹ Рыбаков Б. А. Русская эпитафия X–XV вв. – С. 38.

³² Див., напр.: Історичне джерелознавство: Підручник для студ. історичних спец. вищих навч. закладів / Я. С. Калакура та ін. – К., 2002. – 488 с.; Воронов В. І. Джерелознавство історії України: Курс лекцій. – Дніпропетровськ, 2003. – 336 с.; Конончук І. М. Джерелознавство: Навч.-метод. посібник. – Ніжин, 2004. – 88 с.; Макаручук С. А. Джерелознавство історії України: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – Львів, 2008. – 512 с.

³³ Джерелознавство історії України: Конспект лекцій, методичні рекомендації, плани практичних занять / Укл. Г. М. Скорейко. – Чернівці, 2003. – С. 10.

³⁴ Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: Навч.-метод. посібник. – Харків, 2004. – С. 22.

³⁵ Для прикладу наводяться саме графіті Софії Київської, що лише “уточнюють важливі факти з життя давньоруських князів”: Там само. – С. 32.

³⁶ Див.: Яременко М. Спеціальні історичні дисципліни: Навч. посібник для студ. істор. спеціальностей. – К., 2010. – 197 с.

епіграфічних пам'яток згадано й “графіті на пам'ятках давньоукраїнської архітектури”³⁷. Окрім того, графіті присвячено окрему статтю, де, крім зовнішньої характеристики, дано й певне джерелознавче визначення: “Графіті – написи на камені, цеглі, дереві, кості та інших твердих матеріалах, здебільшого зроблені за допомогою гострого предмета або фарбою... На відміну від давніх літературних, юридичних та релігійних текстів, написи на речах та стінах будинків безпосередньо відбивають повсякденне життя різних прошарків українського середньовічного суспільства”³⁸.

На думку Т. Лютої, “епіграфічні тексти – одне з основних джерел політичної, соціальної та економічної історії та історії культури”³⁹. Щодо графіті Софії Київської, опублікованих С. Висоцьким, то вони “у той чи інший спосіб уточнювали події «Повісті минулих літ», додали деталей до побутової та політичної історії Київської Русі”⁴⁰, хоча вже хронологічно написи Софії Київської не обмежуються часом “Повісті минулих літ”.

На сьогодні дискусійним є питання співвідношення епіграфіки й писемних джерел. На думку Л. Пушкарьова, епіграфічні джерела не входять до складу писемних, навіть берестяні грамоти, а лише примикають до них: “Цей епіграфічний матеріал займає проміжне, перехідне положення між писемними і речовими джерелами”⁴¹. Таке розуміння епіграфічних джерел зумовлено насамперед розумінням під писемними джерелами саме наративних та документальних джерел. Однак визначення категорій у дослідника досить розмите, адже, на думку Л. Пушкарьова, їх визначає саме комплекс писемних джерел, що склався історично, “для яких характерні подібні ознаки їх структури, їх внутрішньої форми”⁴².

Натомість Т. Рождественська відносить епіграфіку до писемних джерел: “У давньоруському писемному спадку епіграфіка становить частину некнижної писемності”⁴³. Однак у рамках писемних джерел дослідниця не окреслює давньоруську епіграфіку, лише відмічає, що це “своєрідне джерело, що має масовий характер, пов’язане з певними культурними центрами давньої Русі”⁴⁴, як не деталізує, чим саме графіті визначають “особливий вид писемності”⁴⁵, відмітивши лише, що ця особливість визначається розташуванням їх всередині храму і функціональним призначенням⁴⁶. Розвиваючи концепцію Д. Лихачова про жанровий характер давньоруської писемності, Т. Рождественська відводить жанру графіті проміжне місце між “літературою

³⁷ *Варшавчик М. Я.* Епіграфіка // *Джерелознавство історії України: Довідник / Ред. кол. М. Я. Варшавчик (голова) та ін.* – К., 1998. – С. 44. Див. також: *Люта Т.* Епіграфіка. – С. 223.

³⁸ У статті згадано і корпус софійських графіті С. Висоцького: *Зубко А. М.* Графіті. – С. 85.

³⁹ *Люта Т.* Епіграфіка. – С. 224.

⁴⁰ Там само. – С. 225.

⁴¹ *Пушкарев Л. Н.* Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Отв. ред. Л. В. Черепнин. – М., 1975. – С. 192, 240, 248, 256 та ін.

⁴² Там само. – С. 225.

⁴³ *Рождественская Т. В.* Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI–XV вв. – СПб., 1992. – С. 4.

⁴⁴ Там само. – С. 8.

⁴⁵ Там само. – С. 37.

⁴⁶ Там само. – С. 38.

і нелітературою”, з орієнтацією як на книжну, так і на усну традицію⁴⁷. Таким чином, “пам’ятки давньоруської епіграфіки – принципово нове джерело з історії руської писемності і мови, що суттєво доповнює дані традиційних книжних текстів як у сфері палеографії, орфографії, мови, так і в більш загальних питаннях історії культури”⁴⁸. Відповідно, порівнюючи написи на стінах храмів і берестяних грамот, дослідниця зазначає, що структура перших написів більш консервативна, ніж написів на бересті⁴⁹. Потрібно враховувати й те, що всі джерела певним чином є “писемними”, позаяк історичним джерелом речові чи усні, етнографічні тощо джерела стають лише після опрацювання – описання їх дослідником, себто перетворення невербальної інформації у писаний текст.

Для корпусу графіті своєрідним є хронологічний критерій, який визначається інколи проміжком у кілька століть. У той же час у хронологічному плані графіті чітко вирізняються своєю аутентичністю – напис строго належить до тієї епохи, коли він був створений⁵⁰. Відтак, як жоден інший текст, він є відображенням саме своєї епохи. У цьому контексті важливим є постійне наголошення автора на потребі натурального дослідження графіті (с. 8, 9), а не обмеження лише фотографіями чи промальовками. З джерелознавчого боку заслуговує на увагу запропоноване В. Корнієнком обґрунтування і визначення терміна “графіті”, що в українській мові вживається як в однині, так і множині (с. 7).

Таким чином, на сьогодні впевнено можна лише стверджувати, що епіграфіка охоплює писемні, зображальні (образотворчі) та лінгвістичні джерела. З іншого боку, вже саме створення графіті на стіні храму, тобто факт появи напису, є джерелом. Тому можна цілком погодитись з І. Калечиць, що написи потрібно досліджувати в контексті історії соціуму, в якому вони виникли, тоді вони стануть історичними джерелами, а не “джерелознавством задля джерелознавства”⁵¹.

Визначення внутрішньої сутності епіграфіки і безпосередньо графіті залишається відкритою темою. Залишається відкритим і таке питання, чи ідентичними в джерелознавчому плані є написи на стінах храму і на побутових предметах, наприклад, кераміці?

Підсумовуючи, можна стверджувати, що введення В. Корнієнком у науковий обіг корпусу написів церкви Спаса на Берестові значно збагатило джерельну базу української історії доби середньовіччя та ранньомодерного часу та стало важливим внеском у вітчизняне джерелознавство. Попри всю специфіку і складність роботи з такого типу джерелами, інформаційний потенціал графіті відкриває нові перспективи як для історичної науки, так і для лінгвістики, філології, соціології та інших наук соціо-гуманітарного профілю.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. – С. 3.

⁴⁹ Там само. – С. 20.

⁵⁰ Пор.: Там само. – С. 5; *Люта Т.* Епіграфіка. – С. 224.

⁵¹ *Калечиць І. В.* Епіграфіка Беларусі Х–XIV стст. – С. 4.